

Via Roma – riječki zatvor u svjetlu antifašizma

Autor: Josip Naglić (zahvala Tei Perinčić i Aniti Afrić za sugestije)
Listopad 2023.

Zgrada Županijskog suda i zatvora u Rijeci

Neizostavni dio antifašističkog naslijeđa su zatvori, pa je tako bilo i u slučaju Kvarnera. Za razliku od drugih gradova koji zatvor imaju izvan ili na rubovima grada, riječki je u samom srcu grada. Ulica koja prolazi kraj zatvora jedna je od najprometnijih i uvriježeno se među Riječanima zove Via Roma, po imenu koje je nosila u doba talijanske uprave (1924.-1943.). U blizini se nalaze općinski i županijski sud, općinsko državno odvjetništvo, županijska policijska uprava i prva policijska stanica, brojni kafići i trgovine, pa se čini da je sve skućeno i na par koraka.

Rijeka kroz stoljeća

Duga povijest Rijeke seže još od rimskog vojnog logora Tarsatice u srcu grada, dok se utvrđeni srednjovjekovni grad nakon razornog protresa 1750. obnavlja i širi van prijašnjih okvira. Današnju Rijeku, pak, čine dva spojena grada koje je nekad razdvajala administrativna, a onda i državna granica na Rječini: zapadni dio (Rijeka/Fiume) i istočni dio (Sušak), sa svim kvartovima spojenima ili nastalima nakon rata za potrebe radnog stanovništva koje se slijevalo

iz siromašnijih krajeva Jugoslavije u poznatu luku bogatu tvornicama. Rijeka je tako postala/ostala kozmopolitski, industrijski grad. Budući da je slavensko stanovništvo stoljećima živjelo na obje obale Rječine, znakovita je spomen-ploča postavljena kraj mosta na Titovom trgu u podnožju Via Rome/Ulica žrtava fašizma, koja kaže da je „izbrisana je za vjekove granica koja je tu dugo bila umjetno postavljena”. U posljednjem, Domovinskom ratu, Rijeka je primila brojne izbjeglice od kojih su mnogi ostali u Rijeci, pa grad i danas doživljava proširenje.

Kako je ovaj, zapadni dio današnje Rijeke nakon I. svjetskog rata pripao Kraljevini Italiji, ulica koja povezuje Rječinu blizu ušća do Rimskog trga (Piazza Roma) dobila je naziv Via Roma (Rimska ulica). Na mjestu nekadašnjeg kaštela iz kojeg se upravljalo Rijekom podignuta je zgrada suda sa zatvorom, a isusovački samostan s druge strane je srušen. Od srednjovjekovne Rijeke, što zbog bombardiranja, a što planskog rušenja nakon rata, ostalo je tek nekoliko zbijenih ulica koje kao cjelina djeluju samo iz ptičje perspektive.

Upravo u razdoblju talijanske vlasti i II. svjetskog rata počinjeni su zločini zbog kojih Via Roma danas nosi naziv Ulica žrtava fašizma, a kao nematerijalni ostatak zaživjela je parola „via Roma, nikad doma”.

Ne čekajući odluke međunarodnih konferencija i međudržavnih sporazuma o Rijeci, talijanski pjesnik i pustolov Gabriele D'Annunzio je s četama legionara i ardita (ekstremnih dobrovoljaca) krajem 1919. zauzeo Rijeku (Fiume) i proglasio Talijansku upravu Kvarnera (Reggenza Italiana del Carnaro). D'Annunzijeva kratka, ali oštra vladavina (danuncijada) imala je – za kozmopolitski grad kao što je bio Rijeka nakon I. svjetskog rata – kao posljedicu međuetničke sukobe, nasilje i progon netalijanskog stanovništva, pri čemu je riječki zatvor imao svoju ulogu jer su u njega zatvarani svi oni koji se nisu mogli pomiriti s D'Annunzijevim diktatom.

Za svoje je ciljeve D'Annunzio čak koristio i crkvene krugove Talijana, pod vodstvom kapelana riječkih legionara Reginalda Giulianija, pa je u katedrali sv. Vida napravljen i teatralni blagoslov njegovog bodeža za vrijeme mise, iskoristivši tako iredentističke osjećaje talijanskih vjernika koji su i prije dolaska D'Annunzija kroz katoličku udrugu „Sursum corda” (osnovanu u svibnju 1919.) znali donirati oružje Talijanskom nacionalnom vijeću i zastrašivati vlasnike trgovina i zanatskih radnji hrvatskog porijekla (v. G. Scotti, *Osporavani grad: Rijeka 1918.-1924.*, str. 193-195).

Kulminacija nasilja dogodila se na Božić 1920. kad su se sukobile talijanske regularne postrojbe s D'Annunzijevim pristašama (Krvavi Božić) te je grad pretrpio značajna oštećenja. Pri napuštanju grada D'Annunzio je otuđio i veliki dio kulturnog blaga. Naprotiv idejama da Rijeka/Fiume zbog svog prometno-lučkog značaja za šire zaleđe, kao i multietničnosti, bude samostalna država pod međunarodnim protektoratom, D'Annunzijeva okupacija (1919.-1920.) prekinula je miran suživot u gradu. Nakon vrlo kratkog opstanka Slobodne Države Rijeka, čija je legalno izabrana vlast srušena državnim udarom riječkih fašista, Rimskim ugovorom između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS (1924.), Rijeka je predana Kraljevini Italiji, dok je Sušak ostao u Kraljevini SHS. Uspostavljena je državna granica na Rječini (čak je izgrađen i zid) prema Sušaku, autonomaške struje u riječkom političkom životu su nestale, a netalijansko stanovništvo u Rijeci podvrgnuto je fašističkim mjerama talijanizacije.

Antifašistički otpor nasilju

Dok se u ostatku Hrvatske i Europe antifašizam snažnije javlja u vrijeme II. svjetskog rata, zbog spomenute nasilne talijanizacije se u Istri i Kvarneru javlja već 1920-ih. Manje je poznata tajna organizacija „Galeb” koju je krajem srpnja 1920. osnovao kipar Ivan Meštrović s ciljem „da se D'Annunzio i talijanski okupatori otjeraju iz Rijeke i s kvarnerskih i dalmatinskih otoka” (v. G. Scotti, *Osporavani grad: Rijeka 1918.-1924.*, str. 247-250), u kojoj je bilo i pripadnika talijanskog porijekla. Prikupili su značajna financijska i vojna sredstva, a najveća akcija zbila se nakon D'Annunziovog naređenja arditima da zauzmu otoke Krk i Rab, kao reakcija na Rapalski ugovor kojim je 1920. Italija dobila Istru i više otoka, ali je stvorena i Slobodna Država Rijeka. Arditi su na Krku pljačkali, palili i silovali, pa se stanovništvo sklonilo čak u Crikvenicu. „Galebovi” pristižu u pomoć i u Baškoj nakon višesatne borbe prisiljavaju ardite na bijeg, a sutradan se iskrcavaju i kod Dobrinja te arditi bježe prema gradu Krku i Rijeci. Organizacija je raspuštena krajem siječnja 1921., dok je oružje predano novonastaloj kraljevini.

Ipak, predvodnici antifašizma i očuvanja hrvatske kulture su komunisti, kao glavni politički neprijatelji Mussolinijeve Italije, ali i Kraljevine SHS, pa su već Obznanom (1920.), a onda i Zakonom o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi (1921.) stavljeni van političkog djelovanja te nastavljaju djelovati ilegalno – na obje strane Rječine. Tako riječki zatvor često postaje prisilni dom ne samo kradljivcima, ubojicama i sličnim kriminalcima, nego i političkim protivnicima.

Zatvor postaje predvorje smrti

Iako se riječki zatvor u antifašističkom okviru može podijeliti na nekoliko cjelina (doba danuncijade 1919.-1921., talijanskog fašizma do 1943. i njemačkog nacizma 1943.-1945.), svim upravama zatvora je zajedničko: a) da zatvor zbog nasilja postaje represivni instrument provođenja političke sile, a ne zakonskih normi; b) da stradavaju sve etničke skupine, ne samo Hrvati ili Talijani antifašisti; i c) da zatvor postaje predvorje krajnjeg odredišta – logora smrti – kao u slučaju Alda Colonnella, komunističkog obavještajca koji je u studenom 1944. uhićen, ispitivan i mučen, da bi preko tršćanskog Coronea stradao u logoru Dachau ili Irene Tomee koja je uhićena u prosincu 1944., mučena i skončala u tršćanskom logoru San Sabba.

U vrijeme okupacije od strane nacističke Njemačke zatvor je postao prva postaja stradanja za brojne riječke Židove. Rijeka/Fiume je imala dvije sinagoge, uz prilagođene prostore na Sušaku i u Opatiji. Masovne njemačke deportacije počele su 30. siječnja 1944., na temelju detaljnih talijanskih popisa (v. Rina Brumini, *Židovska zajednica u Rijeci*, str. 64).

Jedan od poznatijih primjera odsustva pravde i krhkosti života u Via Romi je strijeljanje trinaestorice. U ožujku 1945. su na Piramidi (odvajanje dviju cesta na Sušaku) oko 19 sati ubijena dva ustaška policijska agenta. Njihov šef, sušačkog redarstva, odlazi u Via Romu i odabire 13-oricu još u siječnju uhićenih antifašista za strijeljanje kao odmazdu, koji su potom u pet sati ujutro pogubljeni na stepenicama Piramide, a čija su tijela ostavljena da leže do devet sati. Nakon rata je iznad tih stepenica postavljeno umjetničko djelo trinaest nepravilno raspoređenih cijevi crvene boje (autora Zvonimira Pliskovca) koja prolaznike podsjećaju na: Antuna Baffa, Rudolfa Džodana, Miru Kancijanića, Josipa Lovrića, Josipa Perhata, Antuna Pičuljana, Antuna Polonija, Antuna Serga, Dušana Svaglinca, Antuna Šarara, Rudolfa Tomšića, Ottavia Valića i Alfreda Zustovića.

O uvjetima u zatvoru doznajemo, primjerice, od Olega Mandića, kojeg su zbog oca Olega i djeda Ante u partizanima Nijemci uhitili s majkom i bakom, te odveli prvo u Via Romu, a potom u Trst, da bi završili u Auschwitzu, koji su svi troje preživjeli. U jednom feljtonu za *Novi list* iz 1977. opisuje uvjete u riječkom zatvoru, nakon uhićenja 15. svibnja 1944. U tom trenutku Oleg ima 11 godina:

„Za nama su se s treskom zatvorila teška zatvorska vrata. Našli smo se u polumraku skupne ćelije zloglasnog riječkog zatvora „Via Roma”. Bilo je oko 23 sata, vrijeme u kojem svako umorno tijelo traži počinak. Neizvjesnost koja nas je grčevito zgrabila bila je u ovo kasno vrijeme još jača i teža. Smrad u ćeliji, koja se sigurno nije zračila već mjesecima bio je neopisiv. Smrad se lijepio za naša tijela. On se gotovo mogao opipati. Ćelija je bila osvjetljena slabashnom svjetiljkom što je sablasno titrala u polumraku. U prostoriji nas je bilo mnogo i nije se dalo prebrojiti zgurena i zbijena tijela. Hodati se nije moglo, jer prostora i nije bilo. Svaki korak je završavao na nekom tijelu. Opružiti se nije bilo moguće. Prostor i broj ljudi je dozvoljavao da se tek čučne ili sjedne na ono malo slame što je bila nemarno razbacana po kamenom podu ćelije. Zatvorenici su bili naslonjeni jedni na druge. Pomicali su se svi redom čim bi se pomaknuo samo jedan. Zbog toga se nitko nije ljutio. Povremeno bi se čulo samo nekakvo mrmljanje i poneki neartikulirani glas. Jedni su spavali svladani umorom, drugi su zatvorenih očiju bili u nekom polusnu, a bilo ih je koji su i otvorenih očiju proživljavali sporo protjecanje vremena. Držao sam se uz majku i baku i nisam bio svjestan da sam i ja postao dio gomile tijela koja su sve više gubila svoje osnovne ljudske značajke. Majka me je čvrsto prigrllila uza se i rekla mi: „Proći će ovo brzo, sine!” Toga trenutka nisam osjetio da majka vjeruje u riječi koje mi je tiho rekla. Baka je šutjela. Gledala me je. Vidio sam kako joj se suze sjaje u očima, ali nije plakala (Oleg Mandić i Borislav Ostojić, iz: Oleg Mandić, *Život obilježen Auschwitzom*, 2022., str. 175.)

Zatvor danas

Danas je Via Roma aktivni riječki zatvor, pa posjet za razliku od nekih drugih mjesta stradanja, nije moguć bez posebnih dozvola. No kako je sve blizu, više je autobusnih ugibališta ili prigradskih stajališta autobusa gdje se grupe mogu iskrcati i u par minuta prošetati do zatvora. Jedan dio zatvora gleda na spomenutu Ulicu žrtava fašizma, s čije druge strane je park Nikole Hosta, Guvernerova palača (u kojoj je D'Annunzio stolovao tih godinu i par mjeseci) zajedno s muzejima, a s druge strane samo jedan zid dijeli zatvor od riječke katedrale sv. Vida. Titov trg preko Rječine je par minuta hoda od zatvora, a desetak minuta hoda dalje je mjesto stradanja spomenute trinaestorice. Ako se od tuda produži do Hrvatskog kulturnog doma na Sušaku, u zgradi preko puta je 1933. rođen Oleg Mandić, iako je djetinjstvo proveo u Voloskom kraj Opatije. Tako se na određeni način može napraviti kružna tura od Guvernerove palače, preko riječkog zatvora, katedrale, Korza i Mosta branitelja do mjesta stradanja 13-orice, pa nazad preko HKD-a Sušak do Titovog trga i spomen-ploče o umjetnoj granici.